

BRONISZLAW MISZTAL

A tiltakozás politikája — Lengyelország és Magyarország*

A POLITIKAI LEHETŐSÉGEK STRUKTÚRÁJA
A TÖRTÉNELMI KORSZAKVÁLTÁSKOR

Egy korszak kezdete

1991. november 7-én reggel hetvennégy év óta először sehol a világon nem kezdték el hivatalosan ünnepelni az orosz forradalom évfordulóját. A régi politikai berendezkedéssel együtt, amelyben a kommunisták ellenőrizték a társadalmi élet valamennyi szféráját, egyszeriben véget ért egy egész korszak. A korábbi, leninista rendszernek hírmondója sem maradt és egyetlen olyan intézmény sem, amelyet érdemes lett volna megmenteni, vagy amely a posztkommunista társadalomban használható lehetne (Malia 1991a: 27–28). A történelmi ismeretek szintjén úgy tűnhet, hogy a kommunizmus bukása az összeomlást túlélő társadalmak mindegyikében hasonló problémákat vet fel.

Érvelésem azon a feltevésen nyugszik, hogy az államszocializmus szétesésének különböző determinánsai vannak. A bomlási folyamatok a társadalom gazdasági, politikai, kulturális, szociális és normatív intézményeiben bontakoztak ki, és ezekből adódott a következményeknek az

* *Craig Jenkins* és *Bert Klanderfans* alaposan átnézték a jelen tanulmány korábbi változatait és hasznos tanácsokkal láttak el, miképpen lehetne a kelet-európai országokban a politikai lehetőség-struktúrák kérdését jobban megragadni. *Charles Tilly* és *Slavoinir Magala*, valamint *Janusz Mucha* felhívták a figyelmemet a kelet-európai különbségek értelmezésének problémáira. Az első bíráló megjegyzéseket tudományos hallgatóságtól, a University of Illinois Szociológia Tanszékén és a Lengyel Szociológiai Társaság krakkói szekciójától kaptam. E baráti olvasóimnak ezúton mondok köszönetet.

a *kritikus tömege*, amely megteremtette a tiltakozás politikájának fokozatosan változó környezetét és végül elvezetett az egész rendszer széteséséhez. A végeredmény, a kommunista állam leépülése, az eltérő sebességű bomlási folyamatok következménye volt.

Történelmi perspektívából tekintve „egy korszak végének” bekövetkezte, a bomlasztó tényezők sajátos struktúrájának ebben csekély a jelentősége. Szociológiai szempontból azonban „egy korszak kezdetén” a különféle meghatározó tényezők aránya fontos elem, mert megmagyarázza annak az átalakulásnak a természetét, amellyel a posztkommunista társadalmak szembetalálják magukat. A legtöbb esetben, beleértve a Szovjetuniót is, az államszocializmus hirtelen omlott össze, akkor, amikor több tényező olyan társadalmi vákuumot teremtett, amely önmagában is politikai lehetőséget kínált a társadalom erőinek.

Az elsődleges tényező az emberek elégedetlensége volt: a nép egyre kevésbé fogadta el, hogy olyanok kormányozzák, akik nem törődnek a szükségleteivel. A tiltakozás politikai ciklusainak lényegét azok a „görcsös lázadások” alkották, amelyek megelőzték az államszocializmus összeomlását. A kommunista uralomnak Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon közös tényezője volt, hogy kívülről, erőszakkal kényszerítettek egy rendszert ezekre az országokra, az érintett népek akarata ellenére. Ha akkoriban léteztek volna demokratikus politikai lehetőségek, a kommunista erőket egyik országban sem választották volna meg szabadon (Geremek 1991: 97).

A tiltakozás elhúzódó ciklusának bizonyos pontján a kommunista hatalom többé már nem tudta elrejtteni a rendszer politikai legitimitásának hiányát, és hiába próbálták meg újrateremtteni akár reformokkal (mint Lengyelországban 1956-ban), akár céltalan terror útján (Lengyelország 1968, 1981 és Magyarország 1956), a társadalmat nem sikerült konszolidálni. Az újabb legitímációra tett erőfeszítések csupán időlegesen hatottak a kollektív cselekvésre; visszaszorították azt, de nem tudták megsemmisíteni a lehetőség-struktúrának azt a magvát, amelyet a tiltakozó csoportok két évtizeden át fokozatosan hoztak létre.

A rendszer összeomlásának másik tényezője az volt, hogy a szocialista állam képessége a változtatásokra az elmúlt két-három évtizedben egyre csökkent, mígnem olyan ponthoz jutott, amikor már nem tudott sem az új követelésekkel és törekvésekkel megbírkózni, sem pedig új politikai és gazdasági programokat kifejleszteni. Az alternatív társadalmi erők egymással szövetkezett csoportjai sikerrel fordultak az egyébként politikailag megszervezetlen társadalomhoz, azt állítva, hogy nem rendelkeznek ugyan azonnali javulást hozó társadalmi és gazdasági programmal, de legalább a társadalom többségének legitím követeléseit képviselik. A kommunizmusban uralkodó antidemokratikus körülmények miatt ezek az erők nem juthattak el politikai pozícióik és programjaik kiérleléséig, ezért a köztük meglévő nagy és egyébként természetes különbségek sem mutatkozhattak meg.

Lengyelországban az államszociáлизmus bomlása már évtizedek óta zajlott, másutt azonban a legitimitás-mítosz felgyorsult szétfoslása csak

néhány hónapot vett igénybe, azt a következtetést sugallva, hogy a történelmi folyamatok mögött egyetemes logika húzódik meg. Ez a következtetés azonban nélkülözi az elméleti megalapozottságot.¹

További érvelésem három szintű. Először is, szerintem a posztkommunista rendszert nem olyan egyetemes forradalmi megmozdulás vezette be, amely eltörölte a föld színéről a régi intézményeket, hanem a rendszer az egész szovjet birodalomban egyidejűleg, de eltérő mértékben esett szét. Másodsor; a különböző kommunista társadalmakban meglévő politikai lehetőségek konkrét struktúrája más és más módon alakította a változás főszereplőit (mozgalmak és szervezetek), amelyek ezézt országonként különböztek egymástól. Harmadszor, a társadalom szociális, politikai, gazdasági és normatív szervezetének felbomlása más és más infrastruktúrákat hagyott hátra, és a társadalom korábbi intézményeinek összeomlása után az új szereplőknek ezekkel kell megbirkózniuk.

A társadalmi mozgalmak két elméleti értelmezésének — az erőforrások mozgósítása, illetve az új társadalmi mozgalmak felőli megközelítéseknek — az áttekintése megmutatja, hogy egyik iskola sem befolyásolta a kollektív cselekvéssel foglalkozó kelet-európai kutatásokat (Tarrow 1991: 16–17). Az 1989-es kelet-európai forradalmak korai értelmezései mindenekelőtt címkézni igyekeztek a változásokat² ahelyett, hogy elemezték volna az államszocializmusnak véget vető folyamatok szerkezetét.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy két országban, Lengyelországban és Magyarországon a meglévő strukturális viszonyok miképpen befolyásolták a tiltakozás politikáját, amely felbomlasztotta az államszocialista gazdasági és politikai rendszert, továbbá miképpen hatottak az újjáépítés stratégiáira, azt követően, hogy a hatalom kommunista birtokosai vereségük után politikai vákuumot hagytak maguk után.

A két ország kiválasztása azon a történelmi tapasztalaton alapul, hogy Lengyelországban és Magyarországon, Kelet-Európa más országaival ellentétben, megvoltak a kommunista rendszer elleni fellépés hagyományai — noha a forradalmi próbálkozások nem sokkal kezdetük után kudarcot vallottak —, emellett a társadalmi és gazdasági reform elemei mindkét társadalomban alternatív politikai, gazdasági és társadalmi választási lehetőségként fennmaradtak a kommunisták által ellenőrzött szférán kívül.³ Úgy vélem, hogy az ellenzéki véleménykülönbség mindkét országban, ha jellegzetesen más formákban is, megteremtette a változás strukturális lehetőségét, amely aztán az állami intézmények bomlásában mutatkozott meg. Az ezt követő rekonstrukciós folyamatokat a két országban más-más társadalmi erők alakították. Ez a felismerés alapozza meg tanulmányom egyik fő tézisét: „újrakezdeni a semmiből nem mindig ugyanaz”.

Másutt Kelet-Európában (az NDK-ban 1953-ban, Csehszlovákiában 1968-ban) a felkelések ellenére az állam képes volt javítani politikáján és a változó körülményekhez alkalmazkodva korlátozott támogatást szerezni, kellő legitimitást persze nem. A keletnémet és a csehszlovák rezsim képes volt egy ideig „normalizálni” a helyzetet, akár a társadalmi követeléseknek tett pénzügyi engedményekkel (Csehszlovákiában 1968

után), akár bizonyos marginális kulturális ellenzék tolerálásával (például Csehszlovákiában), vagy azzal, hogy kooptálták a fiatalokat és az értelmiséget. Csehszlovákiában és Kelet-Németországban nagymértékben elnyomó rendszerek működtek zárt politikai struktúrával. Az államilag engedélyezett szférákon kívüli politikai tevékenység személyes áldozatokat követelt, és hiányoztak a változás strukturális feltételei. A többi kelet-európai országban, Romániában, Bulgáriában és Albániában, még ezek az inkorporációs mechanizmusok sem léteztek.

Másfelől viszont Lengyelországban és Magyarországon a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák egyaránt tartalmazták a megalkuvás nélküli értékek, attitűdök és intézmények „csíráit”, amelyek érvényesítése viszont jelentős legitimációs nehézségekbe ütközött. Amikor a kommunizmus összeomlott, a társadalmi szervezet legalapvetőbb elemeit is újjá kellett teremteni mindkét országban. Hanyatlott a gazdaság (magas egy főre jutó adósság, túlfoglalkoztatás, függés a külföldi tőkéttől és nyersanyagellátástól, alacsony termelékenység, hanyatló GNP). A társadalmi dezintegrációt az értékrendszereken belül éleződő feszültségek jelezték. A kommunista uralom utolsó évtizedében végzett Kelet-Európa-kutatások a társadalmat igenlő értékek erózióját mutatják, és ezt gyakran a társadalom deszocializációjának nevezik.⁴ A különböző rétegek nem érezték semmilyen lojalitást az állam iránt, sem igényt a „közös politikai vállalkozásban való részvételle”, így azután „számottevően különböző értékek által meghatározott, politikailag élesen eltérő életformák” alakultak ki (Schöpflin 1991: 78–79).

Az „ismeretlen jövő felé vezető utak”, amelyeket Lengyelország és Magyarország választott, jóllehet látszólag hasonló pontról indultak el, különböznek egymástól. A politikai lehetőségek struktúrája a múltban — a kommunista uralom alatt és azt megelőzően —, majd pedig a kommunista rendszer összeomlását közvetlenül követő időszakban is eltérő volt. Azok a folyamatok, amelyek meghatározták a forradalmi változás alatt és után a politikai diskurzus kereteit, befolyásolták a mozgalmak intézményesülését és a változások főszereplőinek mozgásterét is.

A politikai lehetőség struktúrái és a változás képessége

A nyugati társadalomtudományban elfogadott a „politikai lehetőség struktúráinak” fogalma, amely eredetileg az idő és az erőforrások elosztásának mikro gazdasági elemzéséből származott. Az eltérő lehetőség-struktúrák fogalma azt jelenti, hogy bizonyos célok elérése függ az intézményesített körülmények meghatározott együttesétől és megköveteli a szereplőktől, hogy számottevő időt, energiát, kezdeményezést, tevékenységet, szabadságot és biztonságot ruházzanak be, lemondva egyszermind olyan javakról, mint státus, jövedelem, magánélet, szakmai karrier.⁵

Lehetőség-struktúrákon általában az erőforrásoknak, az intézményesített politikai megoldásoknak és a társadalmi mozgósítás történelmi

előzményeinek egyedi konfigurációját értjük. Ezek a struktúrák változó hatásúak lehetnek: egyes esetekben konstruktív, más esetekben pedig korlátozó befolyást gyakorolnak a tiltakozás politikájára.⁶ A politikai lehetőség-struktúra fogalma elemzési eszköz, amelynek hasznát csak akkor értékelhetjük, ha az a vizsgálódás három alábbi dimenziójában bizonyítható: módszertan (megragadja azt, amire más eszközök vagy fogalmak láthatóan alkalmatlanok), ismeretelmélet (hozzásegít a társadalmi jelenségek megértéséhez), és ontológia (a társadalmi valóság pontosabb térképe). A nyugati kapitalizmus elemzésénél ennek az eszköznek az a haszna, hogy segítségével értelmezhetővé válnak a tiltakozás ciklusai azon „korlátok és lehetőségek konfigurációjának terminusaiban, amelyek bátorítják [a kollektív cselekvést] és bizonyos formák felé irányítják” (Tarrow 1989b: 32). Következésképpen e séma alkalmazói a tiltakozás ciklusait úgy értelmezik, hogy az adott magatartási forma „helyét” kettős politikai választási lehetőség öt soros mátrixa segítségével elemzik:

- *Megnyílik vagy bezáródik az intézményes részvétel lehetősége*
- *A politikai szövetségek stabilitása vagy labilitása*
- *A politikai elit a tiltakozással szemben toleráns vagy intoleráns*
- *A kihívó eliten belül konszenzus vagy konfliktus van*
- *Támogatás a mozgalmon belülről vagy támogatás a mozgalmon kívülről* (Tarrow 1989b: 34).

Ez az eszköz lehetővé teszi, hogy a kollektív cselekvés dinamikáját a változás politikai folyamatával összefüggésben értelmezzük, amennyiben a társadalmi valóság magába foglalja a változás fogalmát, olyan helyzetet, amelyben a viszonyok változnak, és ahol a különböző politikai és gazdasági szereplők egymástól függetlenül tevékenykednek.

Ha a szereplők autonómiája a társadalmi változás elégséges feltétele, akkor különféle politikai lehetőség-struktúrák szükségesek a politikai ciklusok kialakulásához és a tiltakozás folyamatának szakaszokra tagolódásához, attól függően, hogy az effajta cselekvés társadalmi tere szűkül-e, vagy tágul.⁷ A politikai lehetőség-struktúrákat a társadalmi-politikai rendszeren belüli egybeeséseknek tartják, amelyek vagy felnagyítják, vagy korlátozzák a társadalmi mozgalmaknak azt a képességét, hogy közvetlenül a társadalmi térben tevékenykedve befolyásolják a rendszert. Ezeket a struktúrákat úgy tekintik, mint amelyek a mozgalmaktól függetlenül és rajtuk kívül léteznek, mint olyasfajta kapukat, amelyeken keresztül a társadalmi változások a rendszerbe áramlanak, vagy mint amelyek kívülről módosítják a politikai folyamatot.⁸ Következésképpen a nyugati társadalmi mozgalmak elemzésének (Klandermans 1990; Tarrow 1983; 1989a; 1989b; Kitschelt 1986) fő irányzata azt akarja megmagyarázni, miképpen hatnak a társadalmi mozgalmak stratégiájára és következményeire a politikai lehetőség-struktúrák különböző nemzeti változatai. Azt is feltételezik, hogy a politikai lehetőség-struktúrák meghatározzák a valószínű tiltakozási tevékenység körét⁹, más szóval a

politikai rendszer körvonalazza azt a területet, ahol a kihívók találkozhatnak a kihívottakkal és azokat a feltételeket is, amelyek között a kihívás intézményesen feldolgozható és politikai változásként megvalósítható. Következésképpen a politikai lehetőség-struktúrák vagy elősegítik, vagy akadályozzák a mozgalmak hatását.¹⁰

Ebből adódik, hogy a megnyíló politikai lehetőség-struktúra a számottevő politikai újítókészség és a meghatározó jellegű tiltakozás asszimiláló stratégiáinak előfeltétele, míg a politikai lehetőség-struktúrák bezáródása azt jelenti, hogy a tiltakozás politikája inkább konfrontációs, és hajlik a politikai patthelyzet, vagy a mérsékelt reformok előidézésére.¹¹

A politikai lehetőség-struktúrák elméleti modellje megfelel a nyugati demokráciáknak, mert megmagyarázza, miképpen „alakul a struktúra cselekvéssé”, ha kibontakozik a politikai tiltakozás. Az új társadalmi mozgalmak is, az összes többi mozgalomhoz hasonlóan, közösségük társadalmi szervezetének részét alkotják, ezért az egyéb hálózatokhoz való kapcsolódásuk segít a politikai hozzáférhetőség lehetőségeinek megteremtésében és abban is, hogy erőforrásokat szerezzenek (Offe 1985; 1987; Klandermans 1990: 136).

A RÉGI RENDSZER LEBONTÁSA

A politikai lehetőség-struktúra Kelet-Közép-Európában

A nyugat-európai politikai hagyomány kialakította a tiltakozás politikáját, — ez azoknak a szereplőknek a változó koalícióiból és szövetségeiből születt, melyek a társadalomban fellelhető lehetőség-struktúrákat keresik. A hatalom, a tudás és a vallás kiválasztása erősítette a civil társadalom autonómiáját az állammal szemben. „Az autonómia és a szférák különválása a nyugati mintáknak változatlanul meghatározó vonása és idővel a szabadságjogok kiterjesztésének alapja lett.”¹²

Ellentétben a Nyugattal, a demokrácia szervezeti gyakorlata nem alakult ki Kelet-Európában a kommunista uralmat megelőző évszázadokban sem. Az állam uralkodott a társadalmi, a gazdasági és a politikai élet felett és egy sor szférában diszkrécionális hatalmat szerzett magának anélkül, hogy a társadalom felelősségre vonhatta volna. Kelet-Európában a fő feladatot a modernizáció jelentette, de autonóm civil társadalom hiányában ezt az állam valósította meg, amely a társadalmi változások végrehajtójaként hajlott arra, hogy „az egyszerűség és kiszámíthatóság irányában tevékenykedjen [és alábecsülte] a gazdasági növekedés felülről történő előmozdításának és egy olyan vállalkozói osztály megteremtésének a nehézségét, amely aztán folyamatosan a terjeszkedés érdekében tevékenykedik” (Schöpflin 1991: 63).

Kelet-Európában az elmúlt két évszázad legnagyobb részében inkább a társadalmi osztályok, nem pedig mozgalmak vagy politikai szervezetek voltak a politikai főszereplők. Közöttük társadalmi téren csekély volt az

integrálódás: az arisztokrácia és a dzsentrivé vált burzsoázia a fogyasztás korábbi struktúráját akarta megőrizni, míg az értelmiség és a papság a társadalmi értékek termelését sajátította ki és hajlott az állammal való korporatista kiegyezésre. Következésképpen uralkodó maradt az elmaradottság mind politikai, mind gazdasági tekintetben. Mindezt csak fokozta a politikai lehetőségek vonatkozásában a parasztság (a tradicionális hordozója) és a felsőbb osztályok között állandósult békétlenség. Míg más osztályok meg tudták szerezni maguknak a rendelkezésre álló erőforrásokat, melyek révén tovább tágitották saját csoportjuk lehetőségeit, a parasztok kívül maradtak az előnyök és előjogok rendszerén, és nem jutottak hozzá a társadalmilag értékelt javakhoz.¹³

A kelet-európai társadalmak szereplői rabjai voltak a tulajdonviszonyok megkövesedett rendszerének¹⁴, amely sem az osztály, sem a hagyományok határait nem engedte átlépni és nem tűrte, hogy életképes koalíciók jöjjenek létre az egyébként dezintegrált csoportok között. Így nem tette lehetővé, hogy a politikai eliten (arisztokrácia és/vagy burzsoázia) kívül álló szereplők lépjenek fel és „megteremtsék a lehetőségeket” a Tarrow által használt értelemben.¹⁵ Így a kelet-európai társadalmakat már korábban is — és bizonyos értelemben függetlenül attól, hogy politikai életük fölött a kommunisták uralkodtak — a következetlenség vagy diszkontinuitás jellemezte, ami hátrányosan befolyásolta az egyes szereplőket abban, hogy megteremtsék vagy felhasználják a politikai lehetőségeket. Egyetértek Schöpflinnel: akár a kommunistákkal, akár nélkülük, de a második világháború után kibontakozó új politikai struktúráknak a régió tradicionális gazdasági, politikai és társadalmi elmaradottsága miatt mindenképpen nagymértékben el kellett volna „venniük a hatalmat az *ancien régime*-ek kedvezményezettjeitől a szélesebb népi részvétel érdekében” (Schöpflin 1991: 91). Szociológiai szempontból azonban kulcsfontosságú, hogy e változások olyan mértékben demokratizálják-e a politikai lehetőségek megteremtését, amely túllép a kommunizmus által ténylegesen előidézett változásokon.

A kommunista uralom négy évtizede nem teremtette meg a politikai lehetőség-struktúrákat egyetemes alapon, tehát olyan értelemben, hogy ha egyszer már kibontakozott a felkelés, akkor a szereplők képesek „az általuk választott cselekvéssel és a megkötött szövetségekkel hatást gyakorolni a saját lehetőség-struktúráikra” (Tarrow 1989b: 36). A szocialista államok szembe találták magukat azzal a dilemmával, hogy miképpen teremtsenek olyan új strukturális szereplőket, akik a jövőben a hatalom birtokosaihoz csatlakoznak, mégsem képesek arra, hogy mobilizáló erejüket a „lehetőségek megteremtésére” használják fel. A hatóságok szelektív módon nyitották ki a korlátozott, felfelé irányuló mobilitás kiskapuját a túlnépesedett vidék parasztsága, és a városi proletariátus egyes rétegei előtt. Ennek legköznapibb útja az volt, hogy ellenőrizték a felvételt a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben, ahol a helyeket a kormány által kialakított politikai preferenciák pontozási rendszere szerint töltötték be. Hasonlóképpen a kommunizmus korai szakaszában (1948–1951) és a tiltakozás időszakai (1956,

1968) után a nagyobb intézményekben bizonyos adminisztratív beosztásoknál az előléptetést a politikai hűség feltételéhez kötötték. A szakszervezetek és a vélemények megfogalmazására alkalmas egyéb politikai szerveződések létrehozását is felülről engedélyezték; egyes esetekben megkönnyítették, a társadalom más kategóriáitól viszont egyenesen megtagadták ezt a lehetőséget. A hatóságok így bizonyos politikai szereplőket megteremtettek, megkerültek és/vagy kiiktattak, mint ahogy a lehetőségeket is felülről „teremtették” meg, illetve tagadták meg. Az állam sorozatosan beavatkozott különböző társadalmi csoportok spontán alkalmazkodási dinamikájába (termelés, elosztás, tulajdon, politikai tagozódás stb.). A legtöbb ilyen makrostrukturális folyamat azonban befejezetlen maradt. A kommunista korszakban a társadalmi szereplők összefüggéstelen környezetben voltak, és a kollektív cselekvés társadalmi módosításának gyakorlatából fakadóan saját maguknak is ugyanannyira összefüggéstelen és elégtelen kulturális és politikai *habitusuk* volt (Nowak 1991: 164).

Kelet-Közép-Európa közelmúlt történelmében a politikai lehetőség-struktúrákat a kollektív szereplők számára hozzáférhető erőforrások periodikus változása hozta létre. Civil társadalom hiányában, amikor az államra hárult a változások végrehajtása, a társadalmi valóságot növekvő mértékben befolyásolták azok a folyamatok, amelyek megteremtették a „monocentrikus tömegtársadalom” struktúráit. A társadalmi tér, bár az állam szervezeti struktúrája kisajátította, a formalizált és hierarchizált társadalmi szerepektől eltekintve olyan mikrostrukturákat tartalmazott, amelyek önállóan befolyásolták a státus-különbségek hétköznapi érzékelését. Az egyének többsége az etatista rendszerhez fűződő viszonya, vagy annak közvetítése révén határozta meg identitását. A monocentrikus tömegtársadalom három strukturális rendet jelentett: szervezetit (a centralizált politikai intézmények hálózata), rétegződésit (státus-különbségek) és mikrostrukturálisit (informális kis csoportok, amelyek a formális szervezetek minden szintjén megjelentek). Ezek kölcsönösen elégtelenek voltak. Az állami beavatkozás szereplők nélküli lehetőség-struktúrákat teremtett és/vagy olyan szereplőket, akik tudatosan sajátították el az erőforrások felhasználására és társadalmi érvényesítésére való képtelenséget. Az intézményesített berendezkedés nem járult hozzá összefüggő cselekvési rendszer megteremtéséhez, és a társadalmi mozgósítás történelmi precedensei inkább az elmaradottság szorításából és nem a modernitásból fakadtak.¹⁶

Összefoglalva: amikor a kommunizmus Kelet-Európában összeomlott, a lehetőség-struktúrák megteremtését történelmi és egyidejű folyamatok egyaránt befolyásolták. A társadalmi valóságot szétszaggatták, a résztvevők számára hozzáférhető szerepeket eltorzították — és ezzel hatottak a szereplők identitására —, és a társadalom szétesését idézték elő, amennyiben a szereplők képtelenek voltak összehangolni, vagy másképpen újraformalizálni kollektív tevékenységüket.

A társadalmi élet diszkontinuitását a történelmileg és politikailag beágyazott gazdasági nehézségek, valamint a makrotársadalmi folyama-

tok befejezetlensége (nyomában a mozgósítás hullámaival) mozdította elő, ezért aztán általában a kollektív cselekvés mindig megkésettén reagált az elmaradottságra és a politikai-gazdasági helyzet következetlenségére.¹⁷ A makrosztrukturális folyamatok egy közös vonást mutattak: osztályszempontok szerint tagolták az egyes társadalmakat, de nem engedték meg az osztályoknak, hogy kihasználják a kollektív cselekvés teljes és egyébként korlátlan választékát. Röviden, a folyamatok pozíciók szakaszos rendszereit hozták létre, amelyeket úgy határoztak meg, hogy a szervezett cselekvés csak egyetlen egyre korlátozódjon (és ne fogjon át több ilyen pozíciót), mert akkor kevésbé romboló a hatása és nem képes olyan politikai lehetőségeket teremteni, amelyek önállóan a különböző társadalmi cselekvők rendelkezésére állnának.

Ezek a makrofolyamatok a következő átalakításokra irányultak:

1. Az eredetileg paraszti társadalmak proletárrá alakítása (az új munkásosztály megteremtése). E folyamat sohasem vált teljessé, mert a munkásság sohasem tett szert a társadalmi tudatosság sajátosan „szocialista” formájára, vagyis nem alakította ki a rendszer iránti hűséget.

2. Az ipari menedzserek osztályának megteremtése az államosított (állami tulajdonban lévő) létesítmények irányítása céljából, de ez sem járt teljes sikerrel, mert inkább a technokraták megalkuvó attitűdjét (mikro-racionalitás), semmint az új típusú szocialista vezetés kifejlesztését eredményezte.

3. A középrétegek megteremtését akadályozták az ingadozó adókulcsokból fakadó politikai és gazdasági hátrányok.

4. A polgárosodás, avagy a vagyonos osztály megteremtése ideológiai okokból jutott holtpontonra.

5. Az értelmiség professzionalizálódását soha nem sikerült megvalósítani, ezért ez az osztály mindig csak részleges függetlenségre tett szert az állammal szemben és hajlott a korporatista alkukra.

E folyamatok a különböző államszocialista országokban eltérő mértékben bontakoztak ki. Bár mind Lengyelország, mind Magyarország nagyjából ugyanakkor lépett a posztkommunista átmenet útjára, már a nem-kommunista társadalmi erők hatalomra kerülésének útjai is nagyon különböztek egymástól.

A kollektív cselekvés és a politikai lehetőség-struktúrák felbomlása és újraszerveződése Lengyelországban

Lengyelországban két, egymást követő folyamat gyakorolt hatást a politikai lehetőség-struktúrák megteremtésére: egyfelől csoportok és egyének spontán kifejlődő tevékenysége, amely a társadalmi tudatosságból származott, másfelől pedig létrejött a hatalom megszerzésének szervezett módja. A kommunisták által elindított makrotársadalmi átalakítás arra törekedett, hogy a paraszti rétegek ellenőrzött felfelé irányuló mobilitásának ösztönzésével az ipari szférában összpontosítsa a kádereket, és ezzel megteremtse a rendszer támogatásának anyagi alapjait (Wasilewski 1988). Ezt az eljárást arra a feltevéésre alapozták,

hogya ha az alacsony civilizációs körülmények közül (amelyek a különben elmaradott vidéken uralkodók voltak) a lakosság jelentős csoportjait kiemelik és a szocialista város szerényen modern körülményei közé helyezik, akkor ez automatikusan megteremti a növekvő jólét tudatoságát. Az eredmények azonban kétértelműnek bizonyultak; a munkásosztály, ahelyett, hogy urbanizálódott és proletárrá vált volna, a nem városi, nem proletár értékek hordozója lett, nagymértékben az egyenlőség és a méltányosság eszméjének a hatása alá került.¹⁸ A paraszti szektorra támaszkodás tartósította a szerves kapcsolatot az ipari bér-munkásság és mezőgazdaság nem bérből élő dolgozói között. A mezőgazdaságban fennmaradó magánszektor azonban nem tudta megszerezni a szükséges társadalombiztosítási jogosítványokat a kommunista hatalomtól, ezért elszigetelődött az államszocializmus modernizáló hatásától. Bár a kommunista hatóságok által intézményesített gazdasági folyamatok a városi környezetben felszámolták a hagyományos kapcsolatokat az osztályok, az ipari termelés és az ipari tőke között, a parasztagazdák körében a második világháború előtti osztálytagozódás jórészt megmaradt (Nagengast 1991: 19). Végül soron kibontakozott egy megosztott munkaerőpiac, ahol a bérmunkások nagy része olyan paraszt volt, aki a téli időszakban, vagy részidősként adta el munkaerőjét. A huszadik század elején hasonló folyamatok voltak megfigyelhetőek Európában másutt is, mint a munkanélküliségi, a betegség elleni és a nyugdíjbiztosítás formái, valamint a paraszti háztartások életképességének megőrzési módja (Arrighi et al. 1989: 79).

Empirikus bizonyítékok mutatják, hogy Lengyelországban a rendszer támogatásának anyagi alapjai akkor bomlottak fel, amikor a társadalmi tudatban kulturális eltolódás következett be: az 1970–1980-as évtizedben a társadalom törekvéseit többé már nem a háború utáni korszak szegényes gazdasági színvonalának kiindulópontja határozta meg. Ehelyett az összehasonlítás alapjai váratlanul a nyugati társadalmak lettek (Marody et al. 1981: 317–318). A lengyelek fogyasztókként nem a saját gazdaságuk képéhez, erejéhez és árutermelési képességéhez mérték helyzetüket, hanem a Nyugat jómódú gazdaságaihoz. Azt a következtetést vonták le, hogy egyenlőek a nyugati fogyasztókkal. A gyors ütemű hanyatlás, amely az 1980-as évek gazdasági válságából fakadt, egybeesett az egyenlőség gondolatának uralkodóvá válásával. Az emberek úgy érezték, hogy nem kapnak annyit, mint amennyi megilleti őket, mert egy állítólag mindenható szereplő elveszi tőlük a megtermelt javakat és korlátozza addig kivívott szabadságjogaikat is, így a társadalom egyszerű tagjai egyikből sem részesednek. Következésképpen a társadalom arra összpontosította figyelmét, hogy miként ellenőrzi a társadalmi átalakulás folyamatát, és különösen, hogy az állam milyen foratókönyvekkel rendelkezik a válság kezelésére. Az értelmiség segítségével a társadalmi érdeklődés mintái még inkább megváltoztak, és magukba foglalták a szimbolikus kommunikáció terét is, 1980 elejére a lengyel társadalmat legalább annyira foglalkoztatta a társadalmi tér felszabadítása a pártállam uralkodó befolyása alól, mint a társadalmi struktúra bizonyos

szegmenseinek (munkások, értelmiségiek, diákok vagy parasztok) társadalmi pozíciója (Nowak 1991).

Az átalakulási program befejezetlensége indította el az első tiltakozási hullámokat 1980-ban (továbbá az 1980–1989-es küzdelmeket is), mert addigra kiderült, hogy hiányzik a támogatás egyetemes alapja, és a kulturális vonatkozású mechanizmusok spontán fejlődtek ki. Ez önmagában is a politikai lehetőség eleme lett, mert az államszocializmus kudarca a makrostrukturális folyamatok befejezésének tekintetében megmutatta: uralmi rendszerként nem képes stabilizálódni, így sebezhető a társadalmi követelésekkel szemben.

Bár a támogatás erőzítője és a társadalmi tudat megfelelő átalakulása a rendszer leépülésének elégséges feltétele volt, az államszocializmus lebontásához szükség volt a civil társadalom megszilárdulására is. Az 1970-es évek közepén előrehaladt a civil társadalom kikristályosodása, amit jelentősen felgyorsított a Szolidaritás mint társadalmi mozgalom kibontakozása. A rendszert a társadalom minden része egyöntetűen feltétlenül illegitimnek tekintette. A lengyel lakosságnak kevesebb, mint 18 százaléka érezte úgy, hogy jól alkalmazkodott a rendszerhez. A lengyelek többsége a rendszert annak alapján ítélte meg, hogy miképpen bánik velük állampolgároként (Mach 1990: 202; Frentzel–Zagorska 1990: 763).

A támogatás anyagi alapjainak megteremtése kudarcot vallott tehát, és a társadalmi valóság totális kritikája arra készítette a társadalom csaknem minden rétegét, hogy azonnal az autonóm önszerveződésben keresse a gyógymódot. E folyamatnak két, gondolatilag követhető magyarázatát látom. Először is: az anyagi törekvések könnyebben hiúsultak meg, mert a nyugati orientáltságú összehasonlítás és a zsugorodó gazdasági lehetőségek között szakadék tátongott. Következésképpen az emberek idealista orientációt követtek, hogy olyan környezetet keressenek maguknak, amelyben az alternatív értékek könnyebben kifejlődhetnek és ahol a család lett a normatív támogatás nukleáris csoportja. Másodszor: mivel a gazdasági tőkét más osztályok *nem* tudták megszerezni, illetve ellenőrizni, Lengyelországban az értelmiség maradt az egyetlen társadalmi csoport, amely megőrizte befolyását a kulturális tőke fölött és ezért ahhoz az egyetlen vagyonhoz fordult, amit addig is gondozott: ez pedig a szimbolikus kultúra volt. E két tényező kombinációja idézte elő Lengyelországban, hogy a politikai lehetőség-struktúrák jobban függjenek a jelképek és értelmezések együttesétől, mint a szervezeti vagy anyagi erőforrásoktól, holott másutt ez jellemzi e struktúrák megteremtését.

A tiltakozás politikája (amit a Szolidaritás korai időszakától, 1980-tól fogva hirdetett) visszájára akarta fordítani azt a filozófiai elvet, amelyen a kommunista politikai hatalom nyugodott, nevezetesen azt, hogy a politikai és társadalmi intézményekhez az emberek egyenlőtlen mértékben férhettek hozzá. Az 1980-as évek társadalmi mozgalmi igyekeztek rákényszeríteni az államot annak elismerésére, hogy a szubjektivitás, amelynek letéteményese a társadalom, konszolidálja a kollektív tudatot.¹⁹ A politikai lehetőség-struktúrákat annak eredményeképpen hoz-

ták létre, hogy egy csomópontba futottak össze a fentiekben már jelzett folyamatok. A növekvő megfosztottság folyamata már az 1970-es évek közepe óta felgyorsult és az 1980-as évek közepére érte el csúcspontját az államszocializmus termelőkapacitásának szervezetlensége miatt. Azok a makrostrukturális folyamatok, amelyeket a hatvanas évek közepére be kellett volna fejezni, a valóságban a nyolcvanas években is befejezetlenek maradtak. Az ellensúlyozó, kulturális és pszichológiai mechanizmusok a jellegzetesen szocialista kultúra megteremtésére tett erőfeszítések ellenére is kialakultak. Következésképpen a politikai lehetőség-struktúrák a szimbolikus kollektív és normatív társadalmi szöveten belül léteztek. A tiltakozás politikája az „alternatív társadalom” programjának alakját öltötte, ahol az értelmiség programadó szerepe a Nyugattal meglévő hagyományos kapcsolatainknak természetes következménye volt. Ebben a szakaszban gyakran az értelmiségiek voltak azok, akik „kinyitották” a lehetőségek addig zárt ablakait, mint például az 1980 és 1988. augusztusi sztrájkok idején is, amikor ők tartották a kapcsolatot a nyugati világgal és ezzel láthatóbbá tették a tiltakozás erőfeszítéseit, ők fogalmazták meg és adtak hangot a munkások követeléseinek.

Másfelől viszont az értelmiség beolvasztása az állami politikuskok káderállományába sohasem sikerült jelentősebb mértékben, valójában az úgynevezett „pártértelmiség” jelenléte igencsak gyenge volt és ez a csoport elszigetelődött.²⁰

Az „alternatív társadalom” programja tartalmazta a civil társadalom infrastruktúrájának kiépítését²¹, és az a tény, hogy a lengyel értelmiség éveken át folytatott eszmecsereét nyugati partnereivel, azonnal megnövelte a valós politikai lehetőségeket. A kommunista propaganda és cenzúra ugyan megpróbálta elnémítani őket, ám az eszméket, programokat és tervezett akciókat mégis azonnal nyilvánosságra hozták, terjesztették és meg is valósították, a lengyel értelmiségre egyedülállóan jellemző független kommunikációs hálózatoknak köszönhetően, és azért, mert hozzájutottak a tömegtájékoztatáshoz is. Lengyelországban a lehetőség-struktúrákat az értelmiség 1950 és 1980 közötti szakadatlan ellenzéki tevékenisége teremtette meg, ami kapcsolódott a munkásság sorozatos tapasztalatszerzéséhez, tanulásához. E lehetőség-struktúrákat nem ajándékba kapták, hanem a kommunista hatóságok elleni küzdelemben vívták ki a társadalom számos rétegeinek részvételével. Ebben a lényegét tekintve „dialektikus” küzdelemben az állam beavatkozásaival sokszor megkísérelte felbomlasztani a kollektív cselekvést, ezért ismételt újrászerveződésekre vagy a teendők újrafogalmazására volt szükség ahhoz, hogy választ adjanak a dezorganizáló hatásokra (Nowak 1991).

Polgárosodás és a gazdasági lehetőségek strukturái Magyarországon

Az 1956-os szovjet katonai beavatkozás a politikai lehetőségek ablakait szorososan bezárta. A társadalom konszolidációja érdekében a magyar hatóságok a liberalizálás politikáját alkalmazták, fokozatosan tágítva a megengedett tevékenységek szféráját, de anélkül, „*hogy jogokat adnának,*

vagy tolerálnák a jogok érvényesítését, amely azután biztosítaná ezeket az új lehetőségeket és szabadságjogokat”. De sem az állampolgári jogokat nem lehetett érvényesíteni, sem a társadalom különböző szegmenseit nem lehetett konszolidálni a politikai színtéren. A politikai és a nyilvános szférák bezárása megakadályozta, hogy a különféle társadalmi érdekek szervezési elvei beérjenek és megfogalmazódjanak. Az eredmény „hibrid társadalmi valóság lett”, amelyben az egymással összeegyeztethetetlen szervezési elveket a társadalmi körülmények sajátos együttműködés gyúrtak össze, zavart és feszültségeket kelteve az élet minden területén.²² A szilárd kommunista uralom — ezt Kádár János hosszú hivatali ideje bizonyítja — képes volt „általában” megszerezni az uralkodó elit támogatását, bár a rendszer ezzel „különösen” nem rendelkezett. A legitimitás hiánya ellenére a politikai hatalom stabil volt, és ez hozzájárult egyfajta szocialista paternalizmus kialakulásához. A magyarok úgy érezték, hogy némi együttműködés a rendszerrel funkcionális és konstruktív. A rendszert az állampolgárok érdekében megtett lépések hatékonysága szempontjából ítélték meg. A korlátozott reformok eredményei ígéretesebbek voltak, mint a többi kommunista országban. 1982-re a magyar társadalom egyharmada tartotta anyagi helyzetét igen jónak, és a lakosság kétharmada úgy ítélte meg, hogy az jobb, mint gyermekkorában volt (Beskid et al. 1986: 131, 153).

Politikai lehetőségek hiányában a tiltakozás politikája nyíltan nem lépett fel a rezsimmel szemben. Ehelyett a liberalizálás politikájának fejlődése megteremtette a második gazdaságot. Ez lehetővé tette a túlmunkát a vegyes tulajdonú rendszerben, más szóval a foglalkoztatást az állami tulajdonú vállalatok gazdasági/műszaki infrastruktúráján belül, de úgy, hogy a nyereség a magán-üzemeltetők zsebébe vándorolt. A második gazdaságnak azonban volt egy kritikus tulajdonsága: feldarabolta a munkaerőpiacot (mivel a külön foglalkoztatásból nem részesedhetett az alkalmazottak összes kategóriája), és így létrejött az államhoz fűződő differenciált viszony. Becslések szerint a magyar munkaerőnek mintegy negyven százaléka jutott hozzá a jövedelem alternatív (nem állami) forrásaihoz és ezzel jobb alkupozíciókra tett szert a vezetéssel szemben, de ugyanakkor sok ellentmondással kellett szembenéznie.²³ Ezért a vegyes tulajdonviszonyok engedélyezése a szocialista tulajdon mellett differenciálta az egyes munkások osztályhelyzetét, összezavarta másokét, és felszabadította a gazdasági érdekeket az állami rendszer ellenőrzése alól. A magánszektor önmagában vált lehetőséggé, mivel módot adott az államszocializmus redisztributív rendszerének megváltoztatására, szakadatlanul csökkentette a központi államapparátusnak a kollektív státusok meghatározásában játszott szerepét, és az anyagi eredmények alapján teremtett egyéni státusokat.²⁴ A magyar rendszer lehetővé tette, hogy a gazdasági és társadalmi tőke elemi formái újratereptsék önmagukat a liberalizálás politikájának égisze alatt. A második gazdaságban megteremtett társadalmi kapcsolatokat, hálózatokat és kötelezettségeket potenciálisan gazdasági tőkévé lehetett átalakítani, és azok azonnal intézményesültek az életstílusban. A társadalmi

tőke ezért még a kimondottan kapitalista tulajdonviszonyok hiánya ellenére is lehetővé tette, hogy a gazdasági lehetőség-struktúrák a magyar társadalmi és politikai élet megszokott elemeivé váljanak. Amilyen mértékben a lengyel rendszer konszolidálta az ipari proletariátus kollektív tudatát (amely alternatívát jelentett az államilag hirdetett ideológiákkal szemben), ugyanúgy a magyar rendszer megeremtette az egyéni autonómia anyagi alapjait. Bár az autonómia olyan körülményeket hozott létre, amelyek elvezettek a lehetőség-struktúrák kibontakozásához, arra mégsem bizonyult képesnek, hogy olyan szereplőket teremtsen, akik használják is ezeket a struktúrákat.

Végül a potenciális szereplők a mezőgazdaság spontán átalakulásának eredményeképpen jelentek meg; ezt a folyamatot „megszakított polgárosodásnak” nevezték el. Az alulról jövő forradalom nem a munkásosztály mint munkásság körében zajlott le, hanem a fokozatosan fellazuló tervgazdaságban fogyasztóvá alakult munkások körében. Az 1960-as évek közepétől a mezőgazdasági munkások mind kevésbé voltak proletárok, hanem inkább kispolgárok, akik elvesztették az államszocializmus kollektív tudatának vonatkozási kereteit és növekvő mértékben az egyéni tulajdonhoz mérték magukat. Ez az új vállalkozói szellem a *Besitzbürgertum* (a vagyonos burzsoázia) kulturális és gazdasági tradíciójának folytatása, a háború előtti Magyarországon kibontakozott kapitalista struktúra egyik fő összetevője volt. A magyar mezőgazdaság „új vállalkozói” azok köréből kerültek ki, akiknek családjai a kommunizmus előtti korszakban tehetősebbek voltak és akik nem kívántak beilleszkedni az államszocializmus bürokratikus rendszerébe. E folyamatban a parasztok tekintélyes kispolgári autonómiára tehettek szert a bürokratikus politikai központtal szemben (Manchin–Szelényi 1985: 259; Szelényi 1988, 1990a: 6).

A lakosságnak a munkásosztályhoz tartozó része több mint egy évtizeden át tartó polgárosodási folyamatával kétségtelenül a jövőbeli társadalmi változások egyik fő előidézője volt, mert a magyar paraszti osztály önálló erőfeszítésekre ösztönözte. Ugyanakkor azonban a polgárosodás kiterjedt a kommunista rendszer hatalmon lévő káder-elitjére is. Az országot gazdaságilag megnyitották a Nyugat előtt, és a bürokratikus elit megtanulta, miképpen használja fel a maga javára a szocializmus piacosodását. A látványos fogyasztás, a nyugati áruk, egyebek között az élelmiszerek hozzáférhetősége, a külföldi utak jelentették a változás első elemeit, de a régi vezető gárda gazdasági pozíciójára a legkevésbé visszafordítható hatást a lakás szerepének, értékének és hozzáférhetőségének megváltozása gyakorolta. Erre a jogi szabályozás átalakítása teremtette meg a lehetőséget. Annak a privatizációjából és áruvá alakításából, amit az államszocializmus alatt a szociális ellátás részének tekintettek, elsősorban a káderelit képviselői húztak hasznot.²⁵

E strukturális folyamatok háromféle szereplőt eredményeztek: a polgárosodott munkásokat, akik kispolgárosodásuk eredményeképp hasonlítottak a *Besitzbürgertum* rétegeire, a kommunista rendszer polgárosodott káderelitjét, amely azonban nem rendelkezett vállalkozói készsé-

gekkel és passzívabb volt az anyagi/pénzügyi értékekkel szemben, ezért tagjai inkább vagyonnal igyekeztek körülbástyázni magukat, és az értelmiség, amely — különösen az utolsó két évtizedben — a káderelithez hasonló vonásokat mutatott, és lehetővé tette az asszimiláció és a kompromisszum bizonyos mértékét a két utóbb említett réteg között (Konrád–Szelényi 1990: 8). Ezek a szereplők egy idő után olyan környezetben találták magukat, ahol a rendszerből már nem lehetett újabb lehetőségeket kisajtolni; a meglévő lehetőségeket olyan belső erőforrások révén kellett feltárni, amelyeket elszakítottak közvetlen politikai környezetüktől. Magyarországon a kulturális, értelmiségi, vallási vagy más alternatív ideológiai hálózatok kapcsolata a külvilággal sokkal gyengébb volt, mint mondjuk Lengyelországban.

A magyarországi politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok nem teremtettek politikai lehetőség-struktúrákat, mert az elmúlt két évtized legnagyobb részében a politikai rendszer nagyon költségessé tette az aktivitást és a tiltakozást. Az 1989-es politikai választások utolsó percéig nem is létezett ellenzéki vagy alternatív elit. Bár a változást előidéző és az érdekek megfogalmazásához vezető viszonyok adottak voltak, a főszereplők látens állapotban rejtőztek, vagy „parkoló pályán” állomásoztak, más szóval gazdasági pozícióik lehetővé tették az egyéni gazdasági érdekeik érvényre jutását, de gyakorlatilag megghiúsították azok megszilárdítását, nem is beszélve megfogalmazásukról (Szelényi 1988; Róna-Tás 1991). A magyarok a nyugat-európai utat követték, ahol először jött a vállalkozás, és csak utána a demokrácia.

*

A szinte semmiből induló két ország között furcsa módon ott volt „konstruktívabb” az újjáépítés, ahol később kezdődött, és megelőzte a gazdasági és jogi átalakulás, és ott volt sokkal következtelenebb és bizonytalanabb, ahol előbb a politikai átalakulásra került sor. Magyarországon a társadalmi rend gazdasági alapjai szilárdak, Lengyelországban pedig ingatagok, Magyarországon marginalizálták a szélsőséges elemeket, Lengyelországban viszont veszélyesek maradtak. Magyarországon a politikai intézmények fokozatosan fejlődnek, míg Lengyelországban stagnálnak. A magyar esetben a munkások és parasztok egyre szorosabban együttműködnek az értelmiséggel, a lengyel esetben viszont a munkások szakítottak az értelmiségi szakértőkkel.

Fordította: Gáthy Vera

JEGYZETEK

¹ Ash (1990a: 78) megjegyezte, hogy a szétesés „Lengyelországban tíz évbe, Magyarországon tíz hónapba, Kelet-Németországban tíz napba telt” stb. E magyarázat részletesebb taglalását lásd még: Misztal 1990a. Több szerző foglalkozott a kommunizmus összeomlását előidéző tényezők sokféleségével: lásd Tarrow 1991: 16; Szelényi 1990b: 2–3; Habermas 1990: 3.

- ² Habermas 1990. Ezek a magyarázatok arra kerestek választ, hogy vajon az 1989-es folyamatok valójában: forradalmiak (sztálinista perspektíva); konzervatívok (leninista perspektíva); a kommunizmus alapítói által elkövetett tévedések korrekciói (reformkommunista megközelítés); véget vetnek a forradalmak korszakának (posztmodernista értelmezés), egy globális polgárháború végső győzelmét hozzák meg (antikommunista megközelítés), vagy a totalitárius rendszer Európából való végérvényes eltűnésének kezdetét jelentik (liberális értelmezés).
- ³ Braun alternatív értelmezése (1989: 117) szerint a kelet-európai országokban a megmozdulások annak a következményei, hogy a rendszer „súlyos kudarcot vallott”, képtelen volt eibánni a másként gondolkodókkal és az ellenzékkel. Az államszocialista társadalmakban folytatott politikai harcot az erős, de illegitim rendszer és a különböző ellenzéki csoportok delegitimáló kísérletei közötti dialektikus viszony segítségével magyarázza.
- ⁴ Marody (1991: 262) hangsúlyozza a „mi” és az „ők” megkülönböztetést, ami megosztó korlátokat emelt a társadalmon belül a különböző közvetítő elemek (csoportok) hiányában, erodálta a társadalmi struktúrákat, felhígította a társadalmi normákat, és emiatt a jogi szabályozást a lakosságnak csak egy kisebb része ismerte el szükségesnek, az etikai kettősség pedig lehetővé tette, hogy az egyén a kis vonatkoztatási csoportban másfajta normát kövessen, mint a társadalom egészében (társadalmi intézményekben, bürokratikus szervezetekben stb.).
- ⁵ Tarrow (1989b, 1991) felújította azt az érvelést, hogy kollektív cselekvés nem akkor következik be, amikor a népet a legjobban elnyomják, vagy a legjobban képviselik, hanem amikor a lehetőségek zárt rendszere kezd megnyílni (Eisinger 1973). A növekvő érdeklődés Tarrow szerint szükségessé teszi, hogy a kollektív cselekvés politikáját „az államhoz, a politikai csere szokásos formájához és a politikai változáshoz” való viszonyában vizsgáljuk (1989b: 26). Tarrow eredetileg azt is indítványozta, hogy ezt a fogalmat epiztemológiai eszközként alkalmazzuk a kelet-európai társadalmi mozgalmak értelmezésénél.
- ⁶ Kitschelt (1986: 58) felveti: „az összehasonlítás megmutatja, hogy a politikai lehetőség-struktúrák befolyásolják a tiltakozási stratégiák megválasztását és a társadalmi mozgalmaknak a környezelükre gyakorolt hatását. A társadalmi mozgalmak irányát ugyan teljesen nem határozzák meg, gondos összehasonlításuk azonban sokat megmagyaráz a hasonló követelésekkel különböző környezetekben fellépő társadalmi mozgalmak változatosságából, amennyiben a többi meghatározót állandónak tekintjük.” Tarrow (1991: 16) a politikai lehetőség-struktúrákat „ideiglenesen változó konstrukcióknak” tartja.
- ⁷ Tarrow szerint „a mozgósítás hullámának elindulása az általában bővülő politikai lehetőségekre adott kollektív válasznak tekinthető, amikor a kollektív cselekvés költsége és kockázata csökken, a potenciális nyereség pedig nő... Az üzleti ciklushoz hasonlóan az új helyzeire reagálnak más szereplők: egyesek utánzással, mások reaktív módon; ismét mások pedig regresszióval” (Tarrow 1991: 16–17).
- ⁸ Kitschelt és Tarrow ilyen külső, objektív módon szemléli a lehetőség-struktúrát. Kitschelt (1986: 62) például úgy véli, hogy a lehetőség-struktúrák fogalmi meghatározásának magában kellene foglalnia „a politikai rendszereknek azt a képességét, hogy a követeléseket politikai valósággá változtassák”. Ez a megoldás arra hivatott, hogy kiküszöbölje a fogalom egyoldalúságát és rámutasson „a politikai ciklus kimeneti szakaszára”, szemben állítva azt „a politikai döntéshozatali ciklusok bemeneti szakaszával”. A politikai rendszerek nyitottságát az új követelésekkel szemben a bemeneti oldalon négy tényező határozza meg: 1. a politikai spektrum gazdagsága; 2. a jogalkotó és végrehajtó szférák egymástól való függetlensége; 3. pluralista érdekközvetítés a politikai szereplők és a végrehajtó ágazat között; 4. politikai koalíciót építő folyamatok. Ugyanígy a politikai rendszereknek az a képessége, hogy változást idézzenek elő, a következőktől függ: 1. az államapparátus központosítása; 2. az államnak képessége arra, hogy ellenőrizze, koordinálja vagy teljesen kizárja a gazdasági élet szereplőit; 3. az igazságszolgáltatás viszonylagos függetlensége és hatalma (Kitschelt 1986: 63–64).

- ⁹ „Amikor a politikai rendszerek nyitottak és gyengék, asszimilatív stratégiákra csábítanak; a mozgalmak igyekeznek a megszilárdult intézmények révén tevékenykedni, mert a politikai lehetőség-struktúrák sokféle hozzáférhetőségi módot kínálnak. Ezzel szemben, amikor a politikai rendszerek zártak és számottevő kapacitással rendelkeznek a politikájuk megvalósítását fenyegető jelenségek elhárítására, akkor a mozgalmak inkább választják a szembenállás, a rombolás stratégiáját, amit a meglévő politikai csatornákon kívül hoznak összhangba” (Kitschelt 1986: 66).
- ¹⁰ Ezeknek a hatásoknak három típusát lehet megkülönböztetni: az eljárási hatások „a részvétel új csatornáit nyitják meg a tiltakozás szereplői előtt és megkívánják, hogy a követelések legitím képviselőinek ismerjék el őket”; a tartalmi hatások a tiltakozásra adott válaszban megmutatózó politikai változásokat képviselik; a strukturális hatások jelzik „maguknak a politikai lehetőség-struktúráknak az átalakulását, amely a társadalmi mozgalmak tevékenységének eredményeképpen következik be” (Kitschelt 1986: 66–67).
- ¹¹ Kriesi (1988) egy érdekes elemzésben bemutatja, hogy miképpen lehet még tovább definiálni ezeket a lehetőség-struktúrákat az osztályok által elfoglalt különböző pozíciók értékmintáinak segítségével.
- ¹² Schöpflin 1991: 63. A kelet-európai társadalmi valóság elmaradottságához fűzött megjegyzési tömören összefoglalják ragyogó elemzését.
- ¹³ Schöpflin azt állítja, hogy az 1960-as éveket követő kompromisszum során az elit legitímációs eszközként reprodukálta a kooptálásnak azt a rendszerét, amely a hagyományos státus nagy értékéből merített (1991: 86). Arra is utal, hogy a kelet-európai parasztságot hagyományos és mélyen rögzített értékrend jellemezte. A paraszti közösségek viszonylag kicsik és elszigeteltek voltak, szigorú előírásokon alapuló értékrenddel és szilárd hierarchiákkal (Schöpflin 1991: 80–81).
- ¹⁴ Ezt az érvet sok gazdaságtörténész és Kelet-Európát összehasonlító elemzés révén vizsgáló szerző alkalmazza (Chiot 1989).
- ¹⁵ Tarrow 1989b: 36. A nyugati társadalmat elemezve foglalkozik a mozgalmakkal, amelyek szerinte képesek azt a változást végrehajtani, „amelyért a politikai pártok és a reformerek saját maguktól nem mernek sikra szállni”. Ebben az értelemben a mozgalmak képesek politikai lehetőségeket teremteni az elit és a hatóságok számára, de csak akkor, ha a társadalmi valóság nem veszítette el folytonosságát, és ha a lehetőségek ablakai, amelyek kinyílnak az egyik szereplő előtt, nem csukódnak be egy másik előtt annak strukturális helyzete miatt.
- ¹⁶ „A szomorú tény az, hogy a szocializmus az összes kelet-európai államban akadályok sorát állította fel a liberális-demokratikus-plusz-vegyes gazdasági átalakulás előtt... Ezek az akadályok nemcsak a politbüro diktatorikus rendszerében jelennek és nem is csupán a nomenklatúra uralkodó osztályának jellegében és érdekeiben, hanem sok alvetett érdekeiben, attitűdjében és félelmeiben is” (Ash 1990a: 298).
- ¹⁷ Ezt az észrevételt Władysław Kwasniewicznek köszönöm meg. Megerősítik a gazdasági formációk világrendszer szemléletű kutatói is. Az európai munkásmozgalom legfőbb gyengéje „pontosan abban a tényben keresendő, hogy a kapitalista centralizáció és racionalizáció folyamata nem jutott el elég messze” (Arrighi et al. 1989: 77–80). A szélesedő és mélyülő proletarizálódás kezdte fenyegetni a társadalom tagjai által megszo- kott munka és életvitel mintáit, és ezzel tiltakozó akciókat váltott ki, amelyek inkább a múlt mint a jövő feltételezett következetlenségeire reagáltak. A „régí” és az „új” társadalmi mozgalmak közötti fő különbség Offe (1985) szerint az, hogy az utóbbiak inkább a jövő problémáit érzékelik.
- ¹⁸ Marody bemutatja, hogy az emberek az egyenlő lehetőségek ígérete miatt hittek a szocialista átalakulásban. Arra számítottak ugyanis, hogy mindenki képes lesz bármit elérni, és a társadalom tagjait minden megilleti majd (1991: 30–31).

- ¹⁹ Bielasiak és Hick bemutatják: az 1980-as követelések arra összpontosítottak, hogy garanciákat kapjanak „olyan politikai változásokra, amelyeket már korábban bevezettek, de aztán visszavontak. Az államtól csak úgy lehetett bármilyen garanciát kicsikarni, ha megváltoztatták az uralom struktúráját, mivel a garanciáknak meg kellett teremteniük a társadalom azon intézményeit, amelyek képesek figyelemmel kísérni a politika kialakítását és végrehajtását” (Bielasiak–Hick 1990: 498).
- ²⁰ Kwasniewicz (1991) legújabb tanulmányában elismeri, hogy az uralkodó elit Lengyelországban elvesztette kapcsolatát a valósággal és nem voltak értelmiségi támogatói.
- ²¹ Frentzel-Zagorska azzal érvel, hogy a Szolidaritásnak sikerült a hivatalostól különböző tudatosságot teremtenie a nyilvánosság szférájában és ezzel új programot adott a civil társadalom megteremtésének, amely lényegesen különbözött a demokratikus társadalmi rendekben ismertektől (1990: 768–769). Godwyn viszont hangsúlyozza, hogy nem annyira a társadalmi tudatosság tette lehetővé ezt a programot, hanem a megvalósítás ismerete, amit ő tapasztalatinak nevez. „A lengyel munkások megpróbálták megteremteni egy független civil társadalmat ... A munkások figyelmüket... továbbra is önmagukra összpontosították... arra a hatalmas potenciális választói tömegre, amit maga a lengyel munkásosztály képviselt” (1891: 368).
- ²² A hibrid valóság és a zűrzavaros szervezési elvek fogalma Hankisstól származik (1991: 177).
- ²³ Burawoy 1985:192. Hankiss elmagyarázza, miképpen zavarodtak össze az egyszerű állampolgárok egy ilyen helyzetben: „Reggel az állami vállalat alkalmazottaiként dolgoztak és alkalmazkodniuk kellett a tervgazdaság és a redistributív gazdaság logikájához; délután a második gazdaságban robotoltak független kistermelőként vagy vállalkozóként, és a piac törvényeit tartották be; ha engedélyekre volt szükségük, elmentek a városi tanácsba és eljártszották az etatista-bürokratikus rendszer alázatos alattvalójának szerepét; ha a gyermekeiknek helyet akartak egy jó egyetemen, pártfogóikhoz kellett fordulniuk, ügyesen előadva kliens szerepüket. Mindez egymástól radikálisan különböző, összeegyeztethetetlen logikát, játékszabályokat jelentett. Olyan nagy volt a zűrzavar a szerepek és a viselkedés logikája között, hogy az emberek nehezen tudták követni és nehezen érintkeztek másokkal” (Hankiss 1991: 181).
- ²⁴ Kornai 1990: 264; Stark 1990: 356. Szelényi az alábbiakban foglalja össze: „A magyar gazdaság viszonylagos sikereit az 1970-es évek végén és az 1980-as évek első felében nem kis mértékben annak köszönhetjük, hogy a magyar rendszer toleráns volt a kisvállalkozások iránt. Bizonyos jelek szerint a gazdaság állami szektorát tekintve a magyar tervezők nem nyújtottak sokkal jobb teljesítményt lengyel kollégáiknál... Magyarország elkerülte a gazdasági összeomlást, mert a magyar tervezők kevesebbet fektettek be és többet használtak fel a fogyasztási javak vásárlására, és ügyeltek a második gazdaság jó kedélyére. Ami a legfontosabb, a családi mezőgazdasági termelésből és az egyéb magángazdasági forrásokból származó jövedelem széttöröredezte a magyar munkásosztályt és elterelte a figyelmét a »termelés szintjén« mutatkozó problémákról. A magyar munkások, akik nagyon jól tudták, hogy az élet a munkaidő után kezdődik és tényleges megélhetésüket a háztáji telken, vagy az esti munkában kell megkeresniük, nem is értették meg lengyel szaktársaikat a szakszervezeteikkel, üzemi gyűléseikkel. Ezért általában véve a második gazdaság gazdaságilag, társadalmilag és politikailag is nagyon sikeresnek bizonyult: jövőlétből a magyar gazdaság működőképes, a politikai rendszert legitím és a társadalom elégedett maradt” (Szelényi 1988: 40–41).
- ²⁵ A kommunista elit számára nagy gazdasági esélyt kínált az a jogi lehetőség, hogy lakást vehetett, mert fontos árucikkal léphetett a piacra. Magyarországon az elit családi házakat épített (Lengyelországban az állami tulajdonú bérházak lakásait vásárolta meg). A kommunista tisztségviselők lettek a lakáspiac első szereplői, akik valójában elindították a telekspekulációt, kisajátították az értéknövekményt és azt a gazdaság más szektorába, például vidéki telkekbe fektették be. Lásd Misztal 1990b; Tosics 1987; Pickvance 1988; Konrád és Szelényi 1990.

HIVATKOZÁSOK

- Arrighi, Giovanni–Terence K. Hopkins–Immanuel Wallerstein 1989. *Antisystemic Movements*. London: Verso
- Ash, Timothy Garton 1990a *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York: Random House
- 1990b *The Uses of Adversity*. New York: Vintage
- Bakuniak, Grzegorz–Krzysztof Nowak 1984. Proces kształtowania się świadomości zbiorowej w latach 1976–1980. In: Stefan Nowak (ed.) *Spoleczeństwo polskie czasu kryzysu*. Warsaw: University of Warsaw Press, 209–241.
- Beskid, Lidia et al. 1986. Deprywacje materialnych warunków życia w Polsce i na Węgrzech (Deprivations of material living conditions in Poland and Hungary). *Studia Socjologiczne*, 3, 131–153.
- Bielasiak, Jack–Barbara Hicks 1990. Solidarity's Self-Organization: The Crisis of Rationalist and Legitimacy in Poland, 1980–81. *East European Politics and Societies*, (4) 3, 489–512.
- Bozóki, András 1988. Critical Movements and Ideologies in Hungary. *Sudosteuropa*, 7–8, 377–388.
- 1990. *Negotiated Revolution: Constitutional Change and Political Transition in Hungary*. (Manuscript.)
- Braun, Aurel 1989. Dissent and the State in Eastern Europe. In: C.E.S. Franks (ed.) *Dissent and the State*. Toronto: Oxford University Press
- Burawoy, Michael 1985. *The Politics of Production*. London: Verso
- 1989. Reflections on the Class Consciousness of Hungarian Steelworkers. *Politics and Society*, (17) 1, 1–35.
- Burawoy, Michael–Pavel Krotov 1992. The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review*, (57) 1, 16–38.
- Chirot, Daniel (ed.) 1989. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press
- Eisinger, Peter K. 1973. The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *American Political Science Review*, 67, 11–28.
- Fehér, Ferenc–Ágnes Heller 1990. From Totalitarian Dictatorship through „Rechtsstaat” to Democracy. *Thesis Eleven*, 26, 7–19.
- Fehér, Ferenc–Ágnes Heller–György Márkus 1983. *Dictatorship Over Needs. An Analysis of Soviet Societies*. New York: Basil Blackwell
- Frentzel-Zagorska, Janina 1990. Civil Society in Poland and Hungary. *Soviet Studies*, (40) 4, 759–777.
- Frentzel-Zagorska, Janina–Zagorski Krzysztof 1989. East European Intellectuals on the Road to Dissent: the Old Prophecy of a New Class Re-examined. *Politics and Society*, (17) 1, 89–99.
- Friszke, Andrzej 1990. The Polish Political Scene. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 305–341.
- Geremek, Bronislaw 1991. Between Hope and Despair. In: *East Europe... Central Europe... Europe*. Stephen R. Graubard (ed.), Boulder: Westview Press, 95–115.
- Goodwyn, Lawrence 1991. *Breaking the Barrier. The Rise of Solidarity in Poland*. New York: Oxford University Press
- Habermas, Jürgen 1990. What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. *New Left Review*, 183, 3–21.
- Hankiss, Elemér 1988. The Second Society. Is There An Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary? *Social Research*, 55, 1–2, 13–43.

- Hankiss, Elemér 1991. In Search of a Paradigm. In: Stephen R. Graubard (ed.) *East Europe...Central Europe...Europe*. Boulder: Westview Press, 165–197.
- Kitschelt, Herbert P. 1986. Political Opportunity Structure and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 16, 57–85.
- Klandermans, Bert P. 1990. Linking the „Old” and the „New”: Movement Networks in the Netherlands. In: Russel J. Dalton and Manfred Kuechler (eds.), *Challenging the Political Order. New Social and Political Movements in Western Democracies*. New York: Oxford University Press
- Konrád, György–Iván Szelényi 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton, Engl.: Harvester Press
- — 1990. *Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies*. (Unpublished manuscript.)
- Kornai, János 1990. Socialist Transformation and Privatization: Shifting from a Socialist System. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 255–304.
- Körösi, András 1988. The emergence of plurality trends and movements in Hungary's society in the mid-1980s. *Sudosteuropa*, 11–12, 634–649.
- Kriesi, Hanspeter 1988. The Mobilization Potential of New Social Movements: Its Structural and Cultural Basis. In: Mats Friberg (ed.) *New Social Movements in Western Europe*. Goteborg, Sweden: United Nations University, European Perspectives Project 1986–1987.
- Kwasniewicz, Władysław 1989. Sociological Dilemmas of Intelligentsia. The Case of Poland. Paper presented at the International Conference on Marxist and Non-Marxist Theories of Social Differentiation; Poznan, November 1989.
- 1991. „Planowane zmiany społeczne a procesy żywiołowe. Paper presented at the conference: The Strategies of socio-economic change in Poland. Warsaw: Polish Sociological Association.
- Mach, Bogdan W. 1990. Autoidentyfikacja a samowiedza społeczna. In: Edmund Wnuk-Lipinski (ed.), *Grupy i Wize Społeczne w Systemie Monocentrycznym*. Warszawa: Polska Akademia Nauk.
- Malia, Martin 1991a The August Revolution. *The New York Review of Books*, (26) Sept., 22–28.
- 1991b To The Stalin Mausoleum. In: *East Europe...Central Europe...Europe*. Stephen R. Graubard (ed.) Boulder: Westview Press
- Manchin, Róbert–Iván Szelényi 1985. Theories of Family Agricultural development in Collectivized Economies. *Sociologia Ruralis*, 3–4.
- Marody, Mirosława 1991. Miec aby byc. In: Janusz Mucha et al. (eds.) *Społeczeństwo polskie u progu przemian*. Wrocław: Ossolineum
- Marody, Mirosława et al. 1981. *Polacy 1980*. Warszawa: University of Warsaw Press
- Marody, Mirosława (ed.) 1991. *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej*. London: Aneks
- Mason, David S. 1989. Solidarity as a New Social Movement. *Political Science Quarterly*, (104) 1, 41–58.
- McAdam, Doug 1990. *Political Opportunities and Framing Processes*. Paper presented at the workshop on Social Movements, Framing Processes and Opportunity Structures, Berlin
- Melucci, Alberto 1984. An End to Social Movements? *Social Science Information*, (23) 4–5, 819–835.
- Miształ, Bronisław 1988. Social Movements of the Core and the Periphery. *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, (24) 1, 65–82.
- 1990a Alternative Social Movements in Poland. In: Louis Kriesberg (ed.), *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, vol. 12, JAI Press, 67–88.

- Misztal, Bronisław 1990b The Commodification of Housing Under the State Socialist Welfare Policies in Poland. In: Willem Van Vliet (ed.) *International Handbook of Housing*. Greenwood, Conn: Greenwood Press
- 1991. An Intellectual Vis a Vis the Breakdown of the Etatic Order. Between Misunderstanding of the Past and Misinterpreting the Future. *Litteraria Pragensia*, 1.
- 1992. Between the State and Solidarity. One Movement, Two Interpretations—the Orange Alternative Movement in Poland. *British Journal of Sociology*, (43) 1, 55–78.
- Morawski, Witold 1980. Society and Strategy of Imposed Industrialization. *Polish Sociological Bulletin*, 4.
- Mucha, Janusz et al. (eds.) 1991. *Spoleczenstwo polskie u progu przemian*. Wrocław: Ossolineum
- Nagengast, Carole 1991. *Reluctant Socialists, Rural Entrepreneurs, Class, Culture and the Polish State*. Boulder: Westview Press
- Nowak, Krzysztof 1991. Dekompozycja i rekompzycja dzialan zbiorowych a przemiany systemu dominacji: Polska lat osiemdziesiatych. In: Janusz Mucha et al. (eds.) 1991. *Spoleczenstwo polskie u progu przemian*. Wrocław: Ossolineum
- Nowak, Stefan 1989. The Attitudes, Values and Aspirations of Polish Society. *Sisyphus, Sociological Studies*, 5, 133–163.
- O'Donnel, Guillermo–Philippe C. Shmitter 1986. *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press
- Offe, Claus 1985. New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, (52) 4, 817–868.
- 1987. The Utopia of the Zero-Option. Modernity and Modernization as Normative Political Criteria. *Praxis International*, (7) 1, 1–24.
- Pickvance, Chris G. 1988. Employers, Labour Markets and Redistribution under State Socialism. An Interpretation of Housing Policy in Hungary. *Sociology*, (22) 2, 193–214.
- Róna-Tás, Ákos 1991. *The New Political Elite in Hungary: Some Intellectuals' Road to State Power*. Paper deleivered at the Annual Meeting of the Pacific Sociological Association, Irvine, Ca 1991.
- Rychard, Andrzej–Antoni Sulek 1988. *Legitymacja: klasyczne teorie i polskie doswiadczenia*. Warsaw: PTS and Uniwersytet Warszawski
- Schöpflin, George 1991. The Political Traditions of Eastern Europe. In: Stephen R. Graubard (ed.) *East Europe... Central Europe...Europe*. Boulder: Westview Press, 59–95.
- Stark, David 1990. Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Society*, (4) 3, 351–392.
- Sulek, Antoni 1989. Life Aspirations of Polish Youth: Intergenerational Stability and Generational Changes. *Sisyphus. Sociological Studies*, 6, 189–207.
- Szabó, Máté 1988a Neue Soziale Bewegungen in Ungarn. In: Wolfgang Luthardt and Arno Waschkuhn (eds.), *Politik und Repraesentation*, Marburg: SP, 302–317.
- 1988b New factors in the Political Socialization of Youth in Hungary: the Alternative Social Movements and Sub-Cultures. *Praxis International*, (8) 1, 26–34.
- 1990. Changing Patterns of Mobilization in Hungary Within New Social Movements. (Manuscript.)
- Szelényi, Iván 1987. The Prospects and the Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Power, *Politics and Society*, 15.
- 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, Wi.: The University of Wisconsin Press
- 1990a Hungary 1989. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 208–211.
- 1990b Alternative Futures for Eastern Europe: The Case of Hungary. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 231–254.

- Szelényi, Iván–Robert Manchin 1987. Social Policy and State Socialism. In: Gosta Esping-Anderson, Lee Rainwater and Martin Ray (eds.) *Renewal in Social Policy*. New York: Sharpe
- Szelényi, Iván–Bill Martin 1988. Three Waves of New Class Theories. *Theory and Society*, 17, 645–667.
- Tarrow, Sidney 1983. *Struggling to Reform: Social Movements and Policy Change During Cycles of Protest*. Ithaca, NY: Cornell University Press (Western Societies Paper, No. 17.)
- 1989a *Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy 1965–1975*. New York: Oxford University Press
- 1989b *Struggle, Politics and Reform. Collective Action, Social Movements and Cycles of Protest*. Ithaca, NY: Cornell University Press (Western Societies Paper, No. 21.)
- 1991. Aiming at a Moving Target: Social Science and the Recent Rebellions in Eastern Europe. *Political Science and Politics*, March, 12–20.
- Tosics, Iván 1987. Privatization in Housing Policy. The Case of Western Countries and that of Hungary. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11, 61–87.
- Touraine, Alain 1988. *Return of the Actor. Social Theory in Post-Industrial Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Wasilewski, Jacek 1988. Spoleczenstwo polskie, spoleczenstwo chlopskie. *Studia Socjologiczne*, 1.
- 1990. Bureaucratic elite recruitment in Poland. *Soviet Studies*, (42) 4, 743–757.